

Lesia Korostatevych

Polish Academy of Sciences, Poland

ORCID: 0000-0002-3138-4858

Autobiograficzny tekst Andruchowycza *Tajemnica. Zamiast powieści.* Kultura ukraińska w przekładzie

Andrukhovych's Autobiographical Text *Mystery. Instead of a Story.* Ukrainian Culture in Translation

Abstract

The aim of this article is to describe the definition of a “cultural element” and to provide an analysis of the methods used in the translation of Yurii Andrukhovych's autobiographical text *The Secret. Instead of a Novel*. The work was published in 2007 by the publishing house Folio in Kharkiv (Ukraine), and it was translated into the Polish language by Michał Petryk. “Cultural elements” mean here those elements of the text that are a part of the culture of a given country. These include such elements as personal and generic titles, phrases, fragments of texts from a country's literature, statements by famous people related to the important events that happened in the country. They also include the social, political, scientific, and cultural environment, including music, cinematography, and more. Yurii Andrukhovych outlines many of the details that were characteristic for the USSR and tries not to distort the facts. *The Secret* is an autobiographical novel; therefore, it contains many reminiscences about the Soviet Union, Ukrainian culture, and literature. An autobiography becomes a kind of time machine for him, an attempt to reconstruct the past. Therefore, he pays a lot of attention to the smaller things and tries to convey the details of the atmosphere of the time described. Because of this, the work is saturated with cultural elements that may cause untranslatability. The cultural elements mentioned in Yurii Andrukhovych's text and the correlation of translation have not been often analysed in the past scientific studies; hence, this creates a need for scientific research. The scope of this study is limited to the group of literary-political cultural elements. The article analyses the methods chosen by the translator and compares the level of equivalence of the translated text to the original; also, it finds the causes of untranslatability of the novel.

Keywords: autobiography, culture, translation, Andrukhovych, untranslatability, novel, cultural elements.

Opis zagadnienia. W teorii przekładu wiele uwagi poświęcono próbom opisania nieprzetłumaczalności elementów kulturowych. Polski badacz Olgierd Wojtasiewicz¹ zaznacza, że o nieprzetłumaczalności (częściowej lub całkowitej) mówimy, gdy wyraz lub grupa wyrazów u użytkowników języka przekładu nie wywołuje tych samych lub podobnych skojarzeń, które mają rodzimi użytkownicy języka.

W Polsce i w Ukrainie nad tym zagadnieniem pracowali m.in. Olgierd Wojtasiewicz, Krzysztof Hejwowski, Urszula Dąmbaska-Prokop, Bożena Tokaź, Piotr Sommer, Roman Lewicki, Roksolana Zoriwczak i Mychajło Moskalenko.

Czytelnicy należący do różnych kultur, czytając to samo dzieło przetłumaczone na różne języki, mają indywidualne, odmienne obrazy i skojarzenia. Według Jerzego Jarniewicza tłumacz powinien

ważyć słowa, zestawiać je, naginać, rasować. Musi tworzyć muzykę zdań i sprawdzać, jak wybrzmiewa. Musi wymyślać słowa, których nie zna słownik, a nawet, gdy trzeba, naruszać reguły języka, na który przekłada. Musi próbować różnych odmian swojej mowy, od ulicznej po urzędową, od krystalicznie czystej po upadłą i splamioną, od podsłuchanej po wymyśloną².

Przez „elementy kulturowe” rozumiemy te elementy tekstu, które są częścią kultury danego kraju. Obejmują one nazwy własne i pospolite, frazy, fragmenty dzieł sztuki, wypowiedzi znanych osób związanych z ważnymi wydarzeniami w kraju, a także dotyczą sfery społecznej, politycznej, naukowej i kulturowej, w tym muzyki, kina, malarstwa i innych. Elementy kulturowe są przekazywane i rozpowszechniane za pomocą języka, co z kolei przyczynia się do rozwoju

¹ O. Wojtasiewicz, *Wstęp do teorii tłumaczenia*, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1957.

² J. Jarniewicz, *Tłumacz między innymi. Szkice o przekładach, językach i literaturze*, Ossolineum, Wrocław 2018, s. 11.

kultury. Można stwierdzić, że język jest siłą napędową kultury i że kultura odzwierciedla stan rozwoju języka.

Przedstawiciel Rosyjskiej Szkoły Językoznawstwa Wenedykt Winogradow wyodrębnia pięć grup elementów kulturowych lub realiów: pierwsza grupa związana jest z życiem codziennym (przedmioty codziennego użytku, święta, zwyczaje), druga grupa składa się z realiów etnograficzno-mitologicznych, następne są realia świata natury i polityczno-społeczne, a także administracyjne.

W niniejszym artykule zwracam uwagę na elementy kulturowe związane z życiem politycznym i literackim obecne w tekście ukraińskiego pisarza Jurija Andruhowycza *Tajemnica. Zamiast powieści*. Andruhowycz, ze względu na swoją działalność, dużo uwagi w tekstach poświęca opisowi postaci literackich, a także opowiada o społecznej i politycznej strukturze Związku Radzieckiego. Elementy te wywołują zainteresowanie i często są niezrozumiałe dla zagranicznego czytelnika. Poziom zrozumienia przez odbiorcę treści utworu zależy od jego erudycji i wiedzy o realiach kultury. Dotyczy to zarówno czytelników oryginału, jak i przekładu. Od odbiorcy-cudzoziemca nie powinniśmy oczekiwać takiej samej reakcji jak od czytelnika, dla którego tekst został stworzony. Wydawać się może, że w kulturach będących w długotrwałym kontakcie dystans międzykulturowy nie jest aż tak znaczący, ale jednak istnieją różnice, które tworzą bariery w tłumaczeniu. Tłumacz musi oddać zamysł autorski w dostępny i zrozumiały sposób dla użytkownika innej kultury. Sukces tłumaczenia zależy od indywidualnego filtra percepcyjnego, który nakłada tłumacz na utwór w oparciu o swoje doświadczenie i wiedzę, wartości, a także założenia dotyczące wiedzy przyszłego odbiorcy na temat obcej kultury.

Analiza najnowszych badań i publikacji. Twórczość Jurija Andruhowycza stała się obiektem badań W. Gabora, I. Kruczyka, L. Taran, N. Belocekiweć, M. Ilnyskiego oraz M. Riabczuka. Dokonali oni analizy tomików oraz pojedynczych utworów autora. Natomiast badaniem autobiografii oraz mistyfikacji w twórczości pisarza zajmowały się O. Danilina, N. Sacharczuk oraz N. Opryszko. Analiza tłumaczenia tekstów Andruhowycza została przedstawiona w kilku

artykułach: I. Hryniuk napisała o odtworzeniu środków stylistycznych w języku niemieckim, K. Newynna poddała analizie tłumaczenia realiów kulturowych na język niemiecki, K. Kotyńska przeanalizowała tłumaczenie poezji na język polski, analizę tłumaczenia gry z cytatem na język angielski na przykładzie powieści *Rekreacje* dokonał L. Andrejko. Należy zauważyć, że elementy kulturowe w tekstach Andruchowycza i sposoby ich tłumaczenia nie są często analizowane w pracach naukowych, stąd potrzeba kontynuacji badań.

Cele i zadania – scharakteryzować definicje „elementów kulturowych” i przeanalizować sposoby ich tłumaczenia na język polski w powieści autobiograficznej Jurija Andruchowycza *Tajemnica. Zamiast powieści*; dokonać analizy metod wybranych przez tłumacza i poziomu ekwiwalencji tłumaczenia, a także przyczyn nieprzekładalności.

Nowość badania polega na tym, że do tej pory nie dokonano analizy tłumaczenia elementów kulturowych w powieści Jurija Andruchowycza *Tajemnica. Zamiast powieści*, w tym na język polski. Analiza będzie przeprowadzona pod kątem adekwatności oraz adaptacji dla polskich czytelników.

Przedstawienie materiału. Jurij Andruchowycz jest popularnym ukraińskim pisarzem, twórczość którego jest dobrze znana zarówno na Ukrainie, jak i za granicą. Na polskim rynku wydawniczym Andruchowycz pojawił się po raz pierwszy dzięki powieści *Rekreacje* w 1994 roku; została ona przetłumaczona przez Ołę Hnatiuk. Książka cieszyła się sukcesem, którego przyczyną, według tłumaczki, było to, że w Polsce wtedy nie było takiego pisarza. W swoich pierwszych tekstach prozatorskich Jurij Andruchowycz udowodnił, że literatura ukraińska może istnieć poza sowieckimi wzorami, być interesująca i różnorodna. W 2006 roku otrzymał prestiżową nagrodę Angelus za powieść *Dwanaście kręgów* (w tłumaczeniu Katarzyny Kotyńskiej).

Przedmiotem badań jest powieść pt. *Tajemnica. Zamiast powieści*, wydana w 2007 roku przez Charkowskie Wydawnictwo Folio, przetłumaczona na język polski przez Michała Petryka.

Autor publikuje tę powieść jako wywiad z niemieckim dziennikarzem i krytykiem Egonem Altem. Dziennikarz zasugerował nagranie

serii rozmów o życiu i twórczości Andruchowycza i zaplanował opublikować wyniki swojej pracy dopiero po śmierci pisarza, ale wkrótce zginął w wypadku samochodowym. Chwilę przed tą tragedią wysłał Andruchowyczowi wywiad. Pisarz postanowił dokończyć pracę Egonu Alta, porzucając swój pomysł napisania powieści, i dlatego opublikował ją pod nazwą „Tajemnica. Zamiast powieści”.

W tekście znajdujemy elementy charakterystyczne dla autobiografii, a mianowicie:

- prowadzenie narracji pierwszoosobowej, narrator-autor;
- konstrukcję autobiograficzną obejmującą okres dzieciństwa oraz dorosłości;
- wprowadzenie współczesnych realiów i autentycznych postaci;
- aluzje do własnej twórczości, autocytowanie;
- powtarzający się charakter narracji;
- temat relacji między sztuką a pisarzem.

Ten tekst jest podobny do artystycznej autobiografii Andrzeja Stasiuka *Jak zostałem pisarzem: (próba autobiografii intelektualnej)*, opublikowanej w 1998 roku. W *Tajemnicy* Andruchowycz często porównuje Ukrainę w latach 90. z Polską w tym samym okresie, nawiązując do wspomnianej powieści Stasiuka. Pisarzy łączy również ścisła współpraca, udział w projektach literackich (np. publikacja esejów „Moja Europa”) lub muzycznych (jak nagranie płyty *Mickiewicz-Stasiuk-Hajdamaky*, w której ukraiński pisarz przetłumaczył teksty Mickiewicza na język ukraiński).

Wracając do powieści ukraińskiego autora, są one podobne do przedstawionych w nich tematów: stanowienie osobowości twórczej, czas spędzony w armii, szczegółowa prezentacja preferencji muzycznych i literackich, kształtowanie środowiska literackiego i jego opór wobec systemu oraz krytyka niewłaściwych mechanizmów funkcjonowania Związku Radzieckiego. Andruchowycz wymienia w swojej biografii Ukrainę (Lwów, Stanisławów), Czechy, Polskę, Niemcy (Berlin) i inne kraje. U Stasiuka to Polska, a w największym stopniu Warszawa, zajmuje przestrzeń biograficzną. Jurij Andruchowycz i Andrzej Stasiuk piszą „po swojemu: o swoim i dla swoich”, więc ich teksty są przepełnione realiami kulturowymi, których zagraniczni

czytelnicy najprawdopodobniej nie rozumieją. W tym artykule zwracam uwagę na ich tłumaczenie.

Tajemnica zawiera wiele wspomnień o Związku Radzieckim, kulturze i literaturze ukraińskiej. Tekst jest napisany dla czytelników, którzy są dobrze zapoznani z twórczością Andruchowycza i wydarzeniami tamtych czasów. W powieści pisarz poświęca dużo uwagi swojej pracy. Często odwołuje się do swoich tekstów prozatorskich lub poetyckich, bohaterów z utworów, dodaje autocytaty.

Ponadto autor wspomina postaci zaangażowane w tworzenie nowej literatury ukraińskiej. Na przykład często wspomina Mykołę Riabczuka, który był dla niego mentorem literackim, a także przedstawiciele różnych szkół literackich (np. Kijowskiej Szkoły Poezji – literackiej grupy ukraińskich poetów pokolenia lat 60.) czy członków grup literackich (takich jak Bu-Ba-Bu – ukraińskie literackie ugrupowanie, założone 1985 roku we Lwowie przez Jurija Andruchowycza, Wiktora Neboraka i Ołeksandra Irwańca). Andruchowycz opisuje spotkania poetyckie i dyskusje literackie. Dlatego czytelnik powinien być dobrze zaznajomiony z tymi informacjami, aby zrozumieć autorskie intencje. Andruchowycz często wprowadza do swojej wypowiedzi cytaty słynnych pisarzy lub poetów, nie wspominając o tym. Na przykład wyrażenie „Добрий ранок, моя садиночесте”, zapożyczony jest z wiersza ukraińskiej pisarki Liny Kostenko *Van Gogh*: „І в моїй голові пульсувало одне-єдине заклинання: «Добрий ранок, моя садиночесте»”³. Wiersz ten będzie raczej znany ukraińskiemu czytelnikowi, ponieważ twórczość Liny Kostenko jest dość popularna na Ukrainie, lecz dla polskiego odbiorcy ta informacja pozostanie niezauważoną i będzie on potrzebował wyjaśnienia. Tak więc tłumacz dodaje przypis dolny do tekstu, gdzie zaznacza, że autorką cytatu jest Lina Kostenko. Jest to jeden z niewielu przypisów, które tłumaczają elementy kulturowe. W innych sytuacjach, gdzie podane są cytaty, które zostały już przetłumaczone na polski przez innych tłumaczy, Michał Petryk wymienia w przypisach tylko ich nazwiska. Jeżeli elementy kulturowe są w innym języku niż ukraiński,

³ Y. Andrukhovych, *Tajemnica. Zamist romanu*, Folio, Charkiv 2007, s. 36.

to w przypisie dodane jest tłumaczenie wyrazów; ta zasada dotyczy głównie niemieckiego.

W powieści znajdują się fragmenty, które nie wywołują żadnych skojarzeń u zagranicznego czytelnika. Na przykład autor wstawia w tekst wyraz „мертвопетлює”: „Просто мені це було страшенно близьке, я відразу ж перейнявся любов'ю до автора, який – за висловом контактера Рябчука – так натхненно мертвопетлює”⁴. Ten neologizm należy do Mychaela Semenki i nie odgrywa znacznej roli w tekście – rozpoznaje go tylko ukraiński czytelnik dobrze zaznajomiony z literaturą rodzimą. Ta gra autorska jest właśnie przykładem nieprzetłumaczalności. Jednak w innych częściach powieści zagranicznemu czytelnikowi, moim zdaniem, można ułatwić odbiór tekstu. W dalszej części narracji pisarz wspomina już o samym Mychaelu Semence:

До того ж ми завмирили в очікуванні Семенка. Ці імена тобі нічого не кажуть, крім Аполлінера, звісно, але можеш повірити мені на слово – це дуже важливі імена⁵.

Jak trafnie stwierdza autor, to imię jest znane tylko w kręgach literackich. Ten fragment został przetłumaczony na język polski w następujący sposób:

Poza tym jeszcze zamieraliśmy w oczekiwaniu na Semenkę. Te nazwiska ci nie mówią, oprócz Apollinaire'a oczywiście, ale możesz uwierzyć mi na słowo – to bardzo ważne nazwiska⁶.

Czy polski czytelnik będzie wiedział, że Semenka jest znanym ukraińskim poetą, przedstawicielem futuryzmu, i czy to nazwisko jest tak samo znane jak imię Guillaume Apollinaire? – tu pozostaje wątpliwość. Tłumacz mógł dodać krótkie wyjaśnienie w tekście, aby ułatwić czytelnikowi odbiór. Bez wyjaśnienia w tekście pozostają

⁴ Ibidem, s. 100.

⁵ Ibidem, s. 175.

⁶ J. Andruchowycz, *Tajemnica. Zamiast powieści*, tłum. M. Petryk, Czarne, Wołowiec 2008, s. 178.

także kolejne nazwiska: „Калинець? Прошу дуже! Воробйов? Натє! Стус? От і він. Голобородько. Саченко. Кордун”⁷; tłumaczenie: „Kałyneć? Proszę bardzo! Worobiow? Mówisz i masz! Stus? Oto i on. Hołoborodko. Sawczenko. Kordun”⁸. W tym fragmencie wspomina się o dysydencie, poecie i prozaiku, Igorze Kalynciu; ukraińskim poecie, przedstawicielu Kijowskiej Szkoły Poezji, Wasylu Stusie – jednym z najwybitniejszych ukraińskich poetów drugiej połowy XX wieku; o słynnym pisarzu Wasylu Hołoborodce; ukraińskim poecie Mychajłu Saczence, błędnie zapisanym jako Sawczenko, i o Wiktorze Kordunu – jednym z najwybitniejszych przedstawicieli Kijowskiej Szkoły Poezji. Ze wspomnianych nazwisk polski czytelnik może wiedzieć tylko o Wasylu Stusie, znanym poza granicami Ukrainy. W celu lepszego zrozumienia tego fragmentu, tłumacz musiałby dodać kilka drobnych wyjaśnień w tekście – chociażby, że mowa o poetach. Takie drobne informacje pomogłyby polskiemu czytelnikowi lepiej odebrać tekst, bo przecież te nazwiska nie wywołują żadnych skojarzeń. Autor często dokonuje takich literackich „wylizczanek” w tekście. I w powieści są one pozostawione bez szczególnej uwagi ze strony tłumacza, np.:

[...] podczas *śnieżycy*, przeszli przez nasze irpińskie pokoje: Małkowycz, Małeńkyj, Mohyl’nyj, Moskaleć – zauważyłeś, że wszyscy na M? Dodaj jeszcze Midiankę. Ówczesna poezja pisana była przez duże M. Szkoda, że Łyszeha to nie Myszeha. Z Łyszehą poznał mnie – no kto, jak myślisz – Riabczuk! – w tym samym czasie, ale nie w Irpinu, dokąd Łyszeha-Myszeha za nic by nie pojechał, ale w jakiejś kijowskiej speluncie [...]⁹.

Oryginał:

[...] упродовж снігопаду, пройшли через наші ірпінські номери: Малкович, Маленький, Могильний, Москалець – ти зауважив, що всі на М? Додай сюди Мідянку. Тодішня поезія писалася з великої літери М. Шкода, що Лишега не Мишега. З Лишегою мене познайомив – ну хто

⁷ Y. Andrukhovych, op. cit., s. 167.

⁸ J. Andruchowycz, op. cit., s. 170.

⁹ Ibidem, s. 180.

б ти думав – Рябчук! – тоді ж, але не в Ірпені, куди Лишега-Мишега ні за що б не поїхав, а в якомусь київському поплавку [...] ¹⁰.

Autor wspomina w tekście i wyjaśnia kim są poeci Malkowycz, Moskaleć, Maleńky, lecz nie pisze szerzej o Mohylnym, Midiance, Lyszedze – innych, nie mniej znanych ukraińskich postaciach literackich, o których znaczeniu tłumacz również szerzej nie wspomina.

Dotyczy to również nazwisk polityków i przywódców Związku Radzieckiego. Andruchowycz opowiada o nich na przykład w tym fragmencie:

У Льоні це були коньяки і мерси, у Косигіна – джаз. Косигін мав найбагатшу в есесері колекцію джазової музики. Суслов натомість був фанатом італійського кіно, передусім Фелліні ¹¹.

Tłumaczenie:

Dla Loni to były koniaki i merce, dla Kosygina – jazz. Kosygin miał największą w zeserze kolekcję muzyki jazzowej. Susłow natomiast był fanem włoskiego kina, przede wszystkim Felliniego ¹².

W tym akapicie zostały wyliczone nazwiska sowieckich polityków, którzy zajmowali kluczowe stanowiska i byli znani w ZSRR: Leonid Breżniew, Aleksiej Kosygin i Michaił Susłow. Możliwe, że młodzież ukraińska też nie zna którychś nazwisk, ale polski czytelnik prawdopodobnie nie posiada o nich żadnej (wyjąwszy Breżniewa) informacji, więc obecność tych nazwisk w tekście bez dodatkowych wyjaśnień powoduje dodatkowe bariery w odbiorze.

Wnioski i sugestie. Jurij Andruchowycz opisuje w *Tajemnicy* swoje życie, środowisko twórcze, wydarzenia literackie i życiowe, których był świadkiem lub uczestnikiem. Przedstawia wiele szczegółów charakterystycznych dla ZSRR i stara się szczegółowo opisać tamten czas. Autobiografia staje się dla niego rodzajem wehikułu

¹⁰ Y. Andrukhovych, op. cit., s. 179.

¹¹ Ibidem, s. 160.

¹² J. Andruchowycz, op. cit., s. 162.

czasu, próbą odtworzenia przeszłości. Dlatego autor nadaje dużą wagę drobiazgom i stara się szczegółowo oddać atmosferę opisywanego czasu. Z tego powodu praca jest nasycona elementami kulturowymi, które mogą być niezrozumiałe dla czytelnika przekładu. Oczywiście, gdy odbiorca czyta tekst stworzony w innej kulturze, w pewnym stopniu spodziewa się uzyskać nieznaną i nową informację. W tym kontekście rola tłumacza jako mediatora kultury jest bardzo ważna. To on decyduje, jak oddać realia kulturowe. Jego zadaniem jest ułatwienie obioru i zrozumienia treści przy jednoczesnym zachowaniu unikalnego stylu autora. Często fachowcy próbują dostosować tekst do obioru w innej kulturze i wywołać podobną reakcję u odbiorców obu kultur. Oczywiście jest, że podczas tłumaczenia niektóre elementy pozostają nieprzetłumaczalne; autor przekładu zawsze jest tego świadomy i jest gotowy poświęcić część informacji. Możemy zauważyć, że decyzją Michała Petryka było zminimalizowanie ingerencji w materiał tekstowy i oczekiwanie wystarczającej erudycji polskiego czytelnika. Uważam, że można było zmniejszyć liczbę tych elementów w tekście, które powodują niezrozumienie, dodając pewne wyjaśnienia, np. uzupełnić te nazwiska rodzajem wykonywanej przez nich czynności lub zastosować inny zabieg, który mógłby zwiększyć rozpoznawalność imion. Takie nieznaczące szczegóły nie zmieniłyby znacząco tekstu, ale zwiększyłyby poziom obioru tekstu.

References

- Andruchowycz J., *Tajemnica. Zamiast powieści*, tłum. M. Petryk, Czarne, Wołowiec 2008.
- Andruchovych Y., *Tajemnyca. Zamist romanu*, Folio, Charkiv 2007.
- Jarniewicz J., *Tłumacz między innymi. Szkice o przekładach, językach i literaturze*, Ossolineum, Wrocław 2018.
- Wojtasiewicz O., *Wstęp do teorii tłumaczenia*, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1957.